

BADIIY ASARLARDA ONOMASTIK NOMLAR

Matmuratova Muyassar

Center for advanced studies ilmiy markazi xodimi

Masharipova Guli

Nukus davlat pedagogika instituti talabasi

***Annotatsiya:** Har bir yozuvchi, shoirning o'ziga xos stili, badiiy uslublari, tili bo'ladiki, u umumxalq tili qonuniyatlarga bo'ysunadi, unga asoslanadi. Har bir yozuvchi, shoir umumxalq tilidagi ifodalash vositalaridan o'zicha foydalanadi.*

***Kalit so'zlar:** umumxalq tili, onomastika, badiiy uslub, yozuvchi.*

Badiiy asar tilini o'rganish muhim masalalardan biri bo'lib, u shoir yoki yozuvchining o'ziga xos badiiy vositalarini aniqlashda va undan samarali foydalanishga yordam beradi. Lekin, shunday bo'lishiga qaramay, tanqidchilar yoki o'qituvchilar biror bir asarni tahlil qilar ekanlar, asardagi qahramonlarni salbiy yoki ijobiy obrazlarga bo'lib, ularning har birini xarakterlash bilan cheklanadilar, asarning tili, bu tilning mazmunga munosabati, voqea-hodisalarni tasvirlashda qanday badiiy til vositalardan foydalanish, yozuvchining bu sohadagi yutuq va kamchiliklari e'tibordan chetda qoladi.

Turgenev umumxalq tilini dengizga o'xshatib, shunday deb yozgan edi: «U (ya'ni dengiz) cheksiz va tubsiz to'lqinlari bilan oshib-toshib yotadi; biz – yozuvchilarning vazifasi – shu to'lqinlarning ma'lum qismini o'z tomonimizga, o'z tegirmonimizga burishdir». Yozuvchi umumxalq tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, adabiy tilni boyitadi, mukammallashtiradi. Yozuvchining bu imkoniyatlardan qanday foydalanganligini o'rganish asosiy vazifalardan biridir.

Avvalo, har qanday asar tilini o'rganish va u haqida hukm chiqarish uchun yozuvchining yashagan davri, tarixiy sharoiti, asarning yozilish jarayoni, yozilish soatlari va yozuvchining shu asar orqali ifodalamoqchi bo'lgan maqsadini chuqur o'rganish lozim. Chunki ijtimoiy borliq yozuvchining ongiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, bu hodisa o'z navbatida asarda o'z aksini topadi. Badiiy asarning tilini tekshirish shakl va ma'no munosabatini o'rganish demakdir. Asar g'oyasining muhimligi va undagi qahramonlarning ko'p qirra bo'lishi asar tilining boyishiga va mukammallashuviga imkon beradi. Zukko yozuvchi asar qahramonlarining tilini tipiklashtiradi – asarning har bir qahramoni o'z xulq-atvori, muayyan davr muhiti va dunyoqarashiga mos tilda so'zlashadi, yozuvchi ma'lum voqealarni tasvirlaganda bir xil vositalardan foydalansa, boshqa hodisalarni tasvirlashda o'zgacha til vositalarini qo'llaydi. Shuning uchun ham asar qahramoni tilining

tipiklashuvi, individuallashuvi adabiy asar tilining xarakterli belgilaridan biridir. Yozuvchi nima sababdan biror voqea-hodisani, qahramon xatti-harakatini aks ettirishda biron soʻz, ibora va stilistik vositadan foydalanish sababini oʻrganish asar tilini tekshirishning yana bir tomonidir.

Odatda, har bir adibdan adabiy tilda yozish talab etiladi. Bunda jonli xalq tilidan adabiy tilni farqlash zarurligi koʻzda tutiladi. Bundan adabiy til boshqa-yu, xalq tili boshqa ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi, albatta. Adabiy til jonli xalq tiliga asoslangan, bir yoki ikki yetakchi sheva zaminida shakllangan tildir.

Xalq tili tarmoqlariga esa ayrim guruhlargagina xos shevachilik, adabiy til normasiga mos kelmagan baʼzi soʻzlar, jargon va argonlar misol boʻladi. Adabiy til ana shu xalq tiliga asoslanadi, undan kelib chiqadi va undan oziqlanib turadi.

Yozuvchi va shoir asarlarining oʻz davri oʻquvchilari uchun tushunarlik darajasi asar tilining xalq tiliga qay darajada yaqin boʻlishiga bogʻliq. Ommaga tushunarsiz boʻlgan soʻzlarni meʼyoriy ortiqcha ishlatish, ayniqsa, muallif tilida bunday soʻzlarning berilishi adabiy asarning qimmatini pasaytiradi. Yozuvchi tilini oʻrganishda umumxalq jonli tilidan va anʼanaviy adabiy tildan qanday foydalanishi, bu ikki sohani qanday birlashtirib borishi, biror badiiy uslubni eʼtirof yoki inkor etishda yozuvchining oʻziga xos xususiyatlarini belgilash lozim. Yozuvchining oʻziga xos uslubini belgilash quyidagi omillarni hisobga olishni taqozo qiladi:

1. Maʼlum asarning gʻoyaviy yoʻnalishi va mundarijasi;
2. Muallifning til, stilda qaysi oqimga moyilligi;
3. Yozuvchining til hamda umumiy madaniyat va xalq turmushining turli tomonlarini qanday oʻrganganligi, shuningdek, unga qanday munosabatda boʻlganligini koʻrsatuvchi biografik maʼlumotlar bilan tanishib chiqish.

Onomastika dunyosi, eng avvalo, kishi va joy nomlari (antroponimlar va toponimlar) nihoyatda katta, jamiyat uchun mohiyatli va goʻzaldir, – deb yozgan edi akademik A.K. Matviyev.

Onomastikaning diopozoni va muammolari keng boʻlib, atoqli otlarning mohiyati, til statusi, ismlarning kelib chiqishi; ularning jamiyatdagi oʻrni, tarixi, taqdiri, ism va odamlar muammosini qamraydi. Atoqli va turdosh otlar maʼnosini ifodalovchi ismlar ishlatilganligiga ikki ming yildan oshdi.

Oʻzbek tilining onomastik tizimi hajman ulkan mazmunga boy, serqirra hamda bir-biri bilan uzviy aloqada boʻlgan lisoniy hodisadir. «Tilning leksik

boyligi konkret lug`aviy biriklar (leksemalar)» dan iborat bo`lganidan, tilning onomastik fondini onomastik leksika doirasida mujassamlashuvchi konkret atoqli otlar tashkil qiladi. Ushbu konkret nomlar onomastikada «til birliklari», «leksik biriklar», «nutq birliklari» deb yuritiluvchi terminlarga o`xshatma tarzida «onomastik birliklar» deb yuritilmoqda. Onomastik birlik deyilganda, aslida konkret atoqli ot ko`zda tutiladi.

Xuddi shu fikrni Ozarbayjon tilshunosi A.Gurbanov ham yozadi: «onomastik birlik onomastika doirasida umuman atoqli ot tushunchasini anglatadi». Onomastik birliklarni belgilash, ularni tadqiq qilish darajasi turli tillar tilshunosligida turlichadir. Atoqli otlar bir tur, bir guruhga mansub narsalardan bittasini ajratib olgan holda nomlaydi. Bunda ajratib olinayotgan narsa yoki obyektning unga nom berayotgan kishilar hayotiy ehtiyojlari uchun muhimligi, o`sha obyektlarni boshqalarga nisbatan qandaydir farqli xususiyatlarga egaligi muhim rol o`ynaydi. Ko`rinadiki, atoqli otlar narsa va hodisalarni, obyektlarni yangilab, donalab atash zaruriyati tufayli yuzaga keladi. Demak, narsa va hodisalarni yangilab, donalab atoqli ot berib nomlash o`ziga xos ehtiyojlar, qonuniyat natijasidir. Atoqli otlar fanda onomastik birliklar tizimida o`rganiladi.

Onomastika – grekcha so`z bo`lib, nom qo`yish san`ati demakdir.

Bu atama tilshunoslikda ikki ma`noda ishlatiladi:

1. Tilshunoslikning atoqli otlarni o`rganuvchi bo`limi.
2. Atoqli otlar majmuasi.

Xo`sh, atoqli otlarga nimalar kiradi, ularning yartilishi va tarixi qanday? Inson uchun, umuman ko`llardan alohida ko`llarni, dengizlardan alohida dengizlarni, shaharlardan alohida shaharlarni, odamlardan alohida odamlarni farqlash hayotiy ehtiyoj tufayli paydo bo`lgan. Bunday ehtiyojlarni qondirish uchun kishilar bir turkumga kiruvchi predmet va hodisalarni ayrimlarini alohida, yakka-yakka ajratib olganlar va uni maxsus nom berish orqali ataganlar. Jumladan, ko`llarni yakkama-yakka holatda Baykal, Ladoga, Balxash; dengizlarni O`rtayer, Orol, Kaspiy, Qora dengiz, Filippin; shaharlarni Buxoro, Surxandaryo, Toshkent va boshqa toponimlarning nomlanishi ham yakka shaxslarning ismi ham shunday yuzaga kelgan.

Tilda atoqli otlarning yig`indisi mazkur tilning nomlar boyligini tashkil qiladi. Tilning onomastik fondidagi atoqli otlar o`zi atayotgan predmet yoki obyektning xususiyatiga ko`ra farqlanadi. Ular turli-tuman jonsiz predmetlarning yoki insonlarning atoqli otlari bo`lishi mumkin. Boshqacha

aytganda, atoqli otlar ham «sistemalarning sistemasi»dir. Ya'ni uning o'zi alohida bir butun sistemani tashkil qilib, ayni zamonda bir necha sistemalarga bo'linadi:

1. *Antroponimlar (kishi nomlari)*
2. *Toponimlar (joy nomlari)*
3. *Zoonimlar (hayvon nomlari)*
4. *Fitonimlar (o'simlik nomlari)*
5. *Teonimlar (diniy nomlar)*
6. *Astroponimlar (koinot nomlari)*
7. *Dokumentonimlar (hujjat nomlari)*
8. *Xronimlar (tarixiy hodisa nomlari).*

Qayd qilingan atoqli otlarning har biri o'ziga xos tizimiy munosabatlarga ega bo'lib, bu munosabat ularning ichki bo'linishlarida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, har bir onimik leksema ma'lum bir ma'noni beradi, ya'ni leksema joy yoki shaxs haqida xabar yetkazishi mumkin. Bu xabar esa, maxsus onomastik vazifani bajaradi va uslubiy hamda estetik ahamiyatga ega bo'ladi. Boshqacha aytganda, bir onomastik leksema bir sohada emas, balki bir necha sohada ham ma'lum bir xabarni tashishi mumkin. Shaklan bir xil, mazmuni har xil bo'lgan onimlar, onomastikada omonimiyani vujudga keltiradi: Guliston (shahar), Guliston (antroponim), Zarafshon (shahar), Zarafshon (antroponim). Turdosh otlar onimik leksemalarga o'tganida hosil bo'ladigan apillyativ omonimiya: Yashasin (antroponim), yashasin (fe'l shakli), Botir (antroponim), botir (sifat), Kumush antroponim), kumush (ot) kabi. Onomasionimlarda sinonimiya hodisasi mavjud emas. Ularda ko'p nomlilik (polinomiya) mavjud: Jayxun – Amudaryo, Avitsena – Ibn Sino kabi.

Atoqli otlarni o'rganish bo'yicha tilshunoslar, tarixchi va geograflar qo'lga kiritgan yutuqlar o'zbek tilshunosligida onomastika sohasining paydo bo'lishi va maxsus yo'nalish sifatida shakllanishiga asos bo'ldi. Hozirgi o'zbek tilidagi atoqli otlar ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganilmoqda. Nomlar nazariy, tavsifiy, qiyosiy, tarixiy va sinxron yo'nalishda tadqiq qilinmoqda. O'zbek nomshunosligi ilmiy soha sifatida o'ziga xos ba'zi tekshirish usullari, tamoyillariga ega. O'zbek nomshunosligi sohasining paydo bo'lishi va bu sohada yuzaga kelgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar onomastika sohasiga oid xilma-xil ilmiy tushuncha va tasavvurlarni ifoda qiluvchi boy terminologiyani yuzaga kelishi uchun bois bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar tilida barcha nutq uslublari elementlari o`z aksini topgan bo`ladi. Uni tadqiq qilish har bir yozuvchi yoki shoirga xos uslub manerasini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Русский язык, 1966.
2. Begmatov E. Joy nomlari – ma’naviyat ko‘zgusi. - T.: Ma’naviyat, 1998.
3. Begmatov E. Nomlar va odamlar. - T.: Ma’naviyat, 1966.
4. Begmatov E. O‘zbek ismlari. - T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
5. Begmatov E. Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. Namangan, 2006.
6. Бегматов Э. Нафасов Т. Караев С. Ономастика Узбекистана. - Т.: Наука, 1999